

Lehto Henni

Keinoja kuoleman käsittelyyn alle kouluikäisen lapsen kanssa

Kandidaatintutkielma
KASVATUSTIETEIDEN TIEDEKUNTA
Varhaiskasvatus
2020

Oulun yliopisto

Kasvatustieteiden tiedekunta

Keinoja kuoleman käsittelyyn alle kouluikäisen lapsen kanssa (Henni Lehto)

Kandidaatintutkielma, 35 sivua,

Huhtikuu 2020

Kandidaatintutkielmani tavoitteena on kerätä yhteen tietoa siitä, miten lapsen kuolemakäsitys kehittyy, minkälaisia surureaktioita alle kouluikäisillä lapsilla ilmenee sekä keinoja, miten kuolemaa voi käsitellä alle kouluikäisen lapsen kanssa. Tutkimusmenetelmänä on narratiivinen kirjallisuuskatsaus ja lisäksi sisällytän tutkielmaani pienimuotoisen sisällönanalyysin, jossa analysoin kolmea lastenkirjaa, joissa käsitellään kuolemaa. Tutkimuskysymykseni on, miten käsitellä kuolemaa alle kouluikäisen lapsen kanssa. Teoreettisena viitekehyksenä käsittelen lapsen psykologista kehitystä Piaget'n mukaan sekä pyrin määrittelemään surun ja trauman käsitteitä.

En rajaa aiheen käsittelyä vain päiväkotitai kotikontekstiin, sillä koen läheisen menettämisestä aiheutuvan surun olevan niin kokonaisvaltaista. Pyrin käsittelemään aihetta yleisesti lapsen ja aikuisen välisenä kohtaamisena. Aiheesta löytyi kohtalaisen hyvin kirjallisuutta ja aineistostani suuri osa koostuu suomenkielisestä kirjallisuudesta, mutta aineistossa on myös vieraskielisiä kirjoja sekä artikkeleita.

Lapsen kuolemakäsityksen kehittymiseen vaikuttavat ikä, kehitystaso sekä aiemmat kokemukset. Riippumatta siitä, kuinka hyvin lapsi ymmärtää kuoleman, on tärkeää, että turvallinen aikuinen on aina lapsen saatavilla eikä lasta jätetä yksin surunsa kanssa. Lasten kanssa tulee keskustella kuolemasta avoimesti ja oikeita termejä käyttäen. Ilmaukset kuten ”nukkunut pois” tai ”pilvien päällä” voivat olla lapsille haitallisia, sillä he ajattelevat konkreettisesti. Keskustelun lisäksi aihetta voidaan käsitellä lasten kanssa hyödyntämällä esimerkiksi lastenkirjallisuutta tai moninaisia ilmaisun keinoja. Myös vainajan muistelu voi olla lapselle hyvinkin merkityksellistä.

Avainsanat: kuolemakäsitys, lapsi, lastenkirjallisuus, suru, trauma

Sisältö

1	Johdanto	4
2	Tutkimuksen tavoitteet ja toteutus	6
2.1	Tutkimuskysymykset ja tavoitteet	6
2.2	Narratiivinen kirjallisuuskatsaus	8
2.3	Sisällönanalyysi	8
3	Teoreettinen viitekehys	10
3.1	Lapsen psykologinen kehitys	10
3.2	Surun ja trauman määrittelyä	11
4	Lapsen kuolemakäsitys ja suru	14
4.1	Lapsen kuolemakäsityksen kehittyminen	14
4.2	Lapsen surureaktiot	16
4.3	Tunnekasvatus, suru – kielletty tunne?	19
5	Lastenkirjallisuuden analysointia	21
5.1	Kirjojen sisältö	21
5.2	Analysointi	23
6	Tulokset: Lapsen surutyön tukeminen	26
6.1	Keskustelu	26
6.2	Kirjallisuus	28
6.3	Taiteellinen ilmaisu	29
6.4	Jäähyväiset ja muistelu	30
6.5	Hengellisyys ja vakaumuksellisuus	31
7	Johtopäätökset ja pohdinta	32
	Lähteet	34

1 Johdanto

Istun päiväkodin lattialla seuraillen lasten leikkejä. Eräs lapsista tuo minulle leikkipuhelimen sanoen, että äitini soittaa. Mielessäni ajattelen, että voi kunpa todella soittaisi, sillä tiedän, ettei hän enää koskaan soita. Menen kuitenkin mukaan lasten leikkiin, keskustelen äitini kanssa ja puhelun päätteeksi kerron lapsille, että hän pyysi minua luokseen kahville. Tämä menee luonnollisesti lapsille täydestä ja leikki jatkuu. Itsekseni mietin, kuinka hankalaa lapsille on kertoa kuolemasta ja kuinka helppoa puolestaan on vältellä siitä puhumista.

Suomessa kuolee vuosittain yli 50 000 ihmistä (Tilastokeskus, 2019). Vanhuksia, jotka ovat usein lasten isovanhempia kuolee ja uutisista joutuu valitettavan usein lukemaan, kuinka lapsi tai nuori on saanut surmansa tapaturman seurauksena. Arvion mukaan jopa noin 7 prosenttia lapsista elää perheissä, joissa toisella aikuisista on syöpä (Ahlblad, 2019, s. 91). Näin ollen useat lapset joutuvat kokemaan vanhemman, ystävän tai muun läheisen henkilön kuoleman tuoman surun. Myös minä olen vähäisen työkokemukseni aikana kohdannut lapsia, joiden toinen vanhempi on kuollut. Tällä hetkellä vallitseva korona-tilannekin lisää osaltaan keskustelua sairauksista sekä niiden aiheuttamista kuolemista. Lapset ovat innokkaita kyselymään kaikesta, eivätkä he pidä kuolemaakaan aiheena, josta ei voisi puhua. Aikuisena kuitenkin tuntuu haastavalta, kuinka kertoa kuolemasta lapselle.

Kuoleman pehmentäminen ilmauksilla kuten *nukkunut pois* tai *pilvien päällä* voi kuoleman kohdatessa tuntua hyvältä vaihtoehdolta, mutta todellisuudessa tällaiset ilmaisut ovat haitallisia lapsille (Dyregrov, 1993, s. 56). Pienet lapset ajattelevat konkreettisesti eivätkä kykene vielä ymmärtämään todellista kuoleman merkitystä ja sen lopullisuutta (Poijula, 2016, s. 126). Koen kuoleman käsittelyn lapsen kanssa haastavaksi, mutta todella tärkeäksi aiheeksi. Varhaiskasvatuksen koulutuksessamme ei olla käsitelty aihetta juuri ollenkaan, joten aiheen valitseminen kandidaatintutkielmani aiheeksi tuntui järkevältä. Myös omat kokemukseni aiheen parissa ovat vaikuttaneet tämän aiheen valintaan. Koen, että lapsilla on oikeus saada tietoa kuolemasta oman kehitystasonsa mukaisesti. Lapsen kohdatessa läheisen kuoleman, aikuisten tulee olla valmiita keskustelemaan lapsen kanssa aiheesta sekä tukemaan tätä suruprosessissaan. Tutkimukseni tavoitteena on koota yhteen aiheesta löytyvää kirjallisuutta ja näin saada tuotettua varmuutta haastavan aiheen käsittelyyn.

Toisaalta olen myös joutunut toteamaan, että monille kuolema on ikään kuin tabu, josta ei haluta tai uskalleta puhua ja toivon, että tutkielmani voisi osaltaan antaa hyviä vinkkejä ja tukea

aiheesta keskusteluun, jotta sitä ei tarvitsisi tulevaisuudessa pyrkiä välttämään. Kuten edellä tuli ilmi, lapset eivät pidä kuolemaa tabuna, vaan ovat valmiita puhumaan siitä. Aiheen välttely johtuu aikuisten ajattelusta ja sen vuoksi olisikin tärkeää pohtia, millaista ajattelumallia haluaa näyttää lapsille. Osaltaan myös varhaiskasvatuksen toimintaa ohjaava ja velvoittava asiakirja Varhaiskasvatussuunnitelman perusteet (2018) edellyttää pohtimaan lasten kanssa yhdessä heitä askarruttavia kysymyksiä, jotka voivat liittyä esimerkiksi pelon tai surun aiheisiin. Aikuisten tulisi kyetä keskustelemaan lasten kanssa vaikeistakin asioista ja heidän tulisi saada lapset ymmärtämään, että kuolemasta voi ja pitää puhua ja sen aiheuttamia tunteita voidaan käsitellä yhdessä (Kronaizl, 2019).

Helposti saatetaan erehtyä ajattelemaan, että pieni lapsi unohtaa kuolemauutisen nopeasti, eikä jää pitkäksi aikaa suremaan asiaa. Näin ei kuitenkaan ole ja näin ollen lapsi saattaa jäädä suru-prosessiinsa yksin, ilman aikuisen tukea. Suru saattaa ilmetä lapsella hyvinkin eri tavalla kuin aikuisella, joten lapsen surua ei välttämättä aina huomaa niin helposti (Dyregrov, 1993, s. 17–18.) Aikuiset eivät välttämättä ymmärrä lapsen kokeman tuskan syvyyttä ja lapset eivät usein puhu tunteistaan aikuisille. Kun aikuiset eivät tiedä lasten tuskasta, he eivät kykene huolehtimaan ja tukemaan lasta riittävästi (Poijula, 2002, s. 141.)

Tavoitteenani on, että valmiin kandidaatintutkielmani myötä olen oppinut monipuolisesti lapsen kuolemakäsityksen kehittymisestä sekä siitä, kuinka aiheesta olisi hyvä keskustella lasten kanssa. Tämän myötä kuolemaa keskustelun aiheena ei tarvitsisi lastenkaan kanssa millään tavoin vältellä ja kierrellä, vaan keskustelu voisi olla avointa ja yhdessä pohtivaa. Toivon, että työni voi toimia apuna myös muille alle kouluikäisten lasten parissa työskenteleville tai heidän vanhemmilleen.

2 Tutkimuksen tavoitteet ja toteutus

Aloitin kandidaatintutkielmani määrittelemällä tutkimuskysymykseni ja tutkimuksen tavoitteet sekä kuvaamalla käyttämiäni tutkimusmenetelmiä. Teoreettisena viitekehyksenä kuvaan Piaget'n kognitiivisen kehityksen teoriaa sekä määrittelen surun ja trauman käsitteitä. Tämän jälkeen pyrin kuvaamaan sitä, miten lapsen kuolemakäsitys kehittyy sekä miten läheisen menettämiseen pohjautuva suru ilmenee lapsella. Pohdin myös sitä, kuinka suruun ja erilaisiin tunteisiin suhtaudutaan yhteiskunnassa. Sisällytän tutkielmaani pienimuotoisen lastenkirjallisuuden analyysin, jossa pyrin kuvaamaan, miten niissä käsitellään kuolemaa. Tulos-osiossa tuon esiin erilaisia keinoja, miten kuolemaa voi käsitellä lapsen kanssa. Näitä keinoja voi hyödyntää lapsen surutyön tukemiseen.

Lastenkirjojen analyysiin hyödynnän sisällönanalyysin menetelmää hieman soveltaen. Muilta osin toteutan kandidaatintutkielmani kirjallisuuskatsauksena. Aineistonani on suomen- ja englanninkielistä kirjallisuutta sekä artikkeleita. Keskeisimpiä lähteitani ovat Poijulan teokset *Lapsi ja kriisi* (2016) ja *Surutyö* (2002) sekä Dyregrovin teos *Lapsen suru* (1993). Englanninkielisten artikkeleiden merkitys tuoreen tutkimustiedon osalta on selkeä, sillä aiheesta ei löytynyt juurikaan suomenkielisiä tuoreita tutkimusartikkeleita.

2.1 Tutkimuskysymykset ja tavoitteet

Lapsen kuolemakäsitys muotoutuu omasta kehitystasosta, aikuisten selityksistä sekä oman mielikuvituksen lisistä (Arajärvi, 1987). Aikuisena voi olla vaikeaa hahmottaa sitä, kuinka lapsi ymmärtää kuoleman ja miten aihetta voisi käsitellä lapsen kehitystaso huomioon ottaen sopivasti. Toivon, että löytäisin näihin asioihin vastauksia ja siksi kandidaatintutkielmani tutkimuskysymyksenä on:

Miten käsitellä kuolemaa alle kouluikäisen lapsen kanssa?

Lisäksi pyrin löytämään vastauksen siihen, miten lapsen kuolemakäsitys kehittyy varhaislapsuudessa ja miten läheisen menettämiseen pohjautuva suru ilmenee alle kouluikäisellä lapsella.

Jotta pystyn pohtimaan kuoleman käsittelyä alle kouluikäisen lapsen kanssa, minun täytyy ensin tietää, kuinka lapsi ymmärtää kuoleman. Näin ollen pyrin useiden eri lähteiden pohjalta muodostamaan yhtenäisen kuvan siitä, kuinka lapsen kuolemakäsitys kehittyy. Tämän pohjalle kuvaan lyhyesti Piaget'n kehityspsykologista teoriaa lapsen kognitiivisesta kehityksestä, sillä

siitä saatava tieto lapsen kehityksestä selittää sitä, kuinka pieni lapsi ei vielä kykene täysin ymmärtämään kuoleman syitä ja lopullisuutta sekä universaaliutta. Esimerkiksi Erkkilä (2003) toteaa, että voidakseen kokea surua lapsen täytyy kyetä luomaan representaatio itselleen tärkeimmistä henkilöistä ja lapsen tulisi ymmärtää objektipysyvyys.

Rajaan tutkimukseni koskemaan alle kouluikäisiä, eli alle 7-vuotiaita lapsia. Koulutusohjelmani varhaiskasvatus tekee iän rajaamisen helpoksi. Tulevaisuudessa tulen kohtaamaan nimenomaan päiväkotikäisiä lapsia, joiden kanssa kuoleman käsittelyyn haluan saada varmuutta. Koen, että haasteena on erityisesti kuoleman käsittely niin pienten lasten kanssa, jotka eivät vielä täysin ymmärrä sen kaikkia merkityksiä. Lähteinäni olevissa teoksissa (kuten Arajärvi, 1987; Erkkilä, 2003) ollaan sitä mieltä, että lapsi kykenee käsittämään kuoleman lopullisuuden täysin vasta kouluikäisenä, joten sivuan tätä, mutta pidän keskiössä alle kouluikäisen lapsen. Toisaalta aiheen käsittely aivan vastasyntyneen lapsen kanssa tuntuu lähes mahdottomalta, joskin hyvinkin pieni lapsi kykenee kokemaan surua (Arajärvi, 1987). Arajärven (1987) mukaan jo kaksivuotiaan lapsen on todettu tekevän surutyötä vanhemman menetyksen jälkeen. Näin ollen myös aivan pienen vauvan käsittely jää vähemmälle kuin 2–6-vuotiaan lapsen.

Lapsen lisäksi puhun aikuisesta, kasvattajasta sekä vanhemmasta ja huoltajasta. Aikuisella tarkoitan yleisesti lapsen läheistä, hoivaavaa täysi-ikäistä henkilöä. Aiheen voisi rajata koskemaan päiväkodissa tapahtuvaa kuolemakeskustelua, mutta kuten edellä mainitsin, koen läheisen menettamisestä aiheutuvan surun olevan niin kokonaisvaltaista, että en halua rajata aiheen käsittelyä vain päiväkotikontekstiin. Haluan mieluummin pyrkiä käsittelemään aihetta yleisesti aikuisen ja lapsen välisenä keskusteluna, riippumatta siitä, mikä tekijä yhdistää lapsen ja aikuisen.

En rajaa myöskään kovin tiukasti menetettyä henkilöä. Useimmille lapsille ensimmäinen kuolemasta johtuva menetys on lemmikki (Poijula, 2016, s. 98). Toisinaan myös lapsi voi menettää isovanhempansa, vanhempansa tai sisaruksensa, jolloin menetyksestä ja surusta aiheutuva tuska voi olla vielä suurempi. Toisinaan lapsi saattaa kuulla sattumalta, jonkun puhuvan kuolemasta ja hän saattaa alkaa kysellä aiheesta, vaikkei se olisi hänelle lainkaan ajankohtaista. Pyrin siihen, että luvusta, joka käsittelee kuolemasta keskustelua lapsen kanssa, löytyy vastauksia myös tällaisiin tilanteisiin, vaikkakin pääpaino on tilanteissa, jossa lapsi on itse kohdannut kuoleman aiheuttaman surun.

Varhaiskasvatussuunnitelman perusteissa (2018) mainitaan, että lasten kanssa tulee harjoitella tunnetaitoja. Lasten kanssa harjoitellaan sitä, kuinka tunteita voidaan havaita, tiedostaa sekä nimetä. Myös tunteiden ilmaisua sekä säätelyä harjoitellaan yhdessä. Tunteiden tunnistamisen

sekä ilmaisun harjoittamisen myötä vaikeistakin tunnetiloista selviäminen tulee helpommaksi lapselle. Myös varhaiskasvatuksen henkilöstöltä vaaditaan hyviä tunnetaitoja, sillä on tärkeää, että henkilöstö kykenee havaitsemaan lasten tunnetiloja sekä toimimaan niihin sopivalla tavalla. (Varhaiskasvatussuunnitelman perusteet, 2018)

2.2 Narratiivinen kirjallisuuskatsaus

Suoritan kandidaatintutkielmani narratiivisena kuvailevana kirjallisuuskatsauksena. Kirjallisuuskatsaus on tutkimusmetodi, jossa arvioidaan ja kehitetään jo olemassa olevaa teoriaa. Se ei ole vain olemassa olevien kirjojen ja artikkeleiden referoimista, vaan siihen sisältyy myös kriittinen arviointi. Salmisen (2011) mukaan kirjallisuuskatsauksessa tutkitaan jo aiemmin tehtyä tutkimusta eli ikään kuin tehdään tutkimusta tutkimuksesta. Kuvailevalle kirjallisuuskatsaukselle ei ole tiukkoja sääntöjä ja siinä käytetyt aineistot voivat olla hyvinkin laajoja (Salminen, 2011).

Tutkimukseni on kuvailevaa eli pyrin kuvaamaan mahdollisimman tarkasti aiheitani ja siihen liittyviä tilanteita sekä tuomaan ilmi sen keskeisimpiä piirteitä (Hirsjärvi, Remes & Sajavaara, 2009). Salmisen (2011) mukaan kuvailevassa kirjallisuuskatsauksessa kyetään kuvailemaan ilmiötä laaja-alaisesti sekä luokittelemaan sen ominaisuuksia. Narratiivisen kirjallisuuskatsauksen laajin toteuttamistapa on narratiivinen yleiskatsaus (Salminen, 2011), jota myös kandidaatintutkielmani edustaa.

Aineistoni koostuu suomen- ja englanninkielisistä artikkeleista sekä suomenkielisestä aiheeseen liittyvästä kirjallisuudesta. Aiheesta löytyi varsin runsaasti suomenkielistä kirjallisuutta, mutta teokset olivat pääsääntöisesti varsin vanhoja ja tuoretta suomalaista tutkimustietoa aiheesta ei löytynyt käytännössä ollenkaan. Tämän vuoksi tuoreet englanninkieliset tutkimusartikkelit nousivat merkittäviksi erityisesti tuoreen tutkimustiedon lähteinä.

2.3 Sisällönanalyysi

Tutkimukseni tavoitteena on saada kerättyä yhteen laajasti erilaisia keinoja käsitellä kuolemaa lasten kanssa sekä tukea lasta, joka on menettänyt läheisensä. Yhtenä keinona on lastenkirjallisuus. Lastenkirjallisuuden mainitseminen vain yleisellä tasolla tuntui varsin pinnalliselta, joten päätin sisällyttää kandidaatintutkielmaani pienimuotoisen sisällönanalyysin. Tämän myötä pyrin tuomaan esiin keinoja, joilla kuolemaa käsitellään lastenkirjallisuudessa. Pehdyin kuuteen

satunnaisesti valikoituneeseen lastenkuvakirjaan, joissa käsitellään kuolemaa. Näistä aineistoani päätyi kolme kirjaa, sillä kuuden kirjan käsittelystä olisi tullut liian laaja kandidaatintutkielmaani. Pyrin valitsemaan kuudesta kirjasta kolme sellaista kirjaa, joissa kuolemaa käsitellään eri tavoin. Sisällönanalyysini kohteeksi valikoituneet kirjat ovat *Koirien taivas* (Clark, 2003), *Silkkiapinan nauru* (teksti: Sandelin, kuvitus: Bondestam, 2019) sekä *Surusaappaat* (teksti: Franzon, kuvitus: Airola, 2006).

Tuomen ja Sarajärven (2018) mukaan käyttämällä sisällönanalyysia, saadaan analysoitua aineisto, tässä tapauksessa lastenkirjat, systemaattisesti sekä objektiivisesti. Sisällönanalyysin tavoitteena on saada kuvattua aineisto tiivistetyssä ja yleisessä muodossa sekä etsiä tekstin merkityksiä. Sisällönanalyysit voidaan jakaa aineistolähtöisiin sekä teorialähtöisiin sisällönanalyysiin (Tuomi & Sarajärvi, 2018, s. 117.)

Tuomen ja Sarajärven (2018) teoksessa kuvataan vaiheittain aineistolähtöisen sisällönanalyysin eteneminen ja toteutus. Heidän mukaansa aineistolähtöisen sisällönanalyysin menetelmässä aineisto käydään läpi systemaattisesti ja sen ilmauksia ryhmitellään omiksi ryhmiksi ja edelleen eri luokiksi (Tuomi & Sarajärvi, 2018, s. 122–124.) Käytän tässä tutkielmassani sisällönanalyysin menetelmää hieman soveltaen. En jaottele ilmauksia lukuisiin eri ala- ja yläluokkiin, vaan pyrin jäsentämään analysoitavani aineiston sisältöä kolmen ohjaavan kysymyksen kautta.

3 Teoreettinen viitekehys

Lapsen ajattelun kehitys on keskeneräistä ja tiedon sekä elämäkokemuksen määrät ovat varsin vähäisiä. Nämä seikat heikentävät lapsen kykyä ymmärtää kuolemaa sekä selviytymistä surusta (Poijula, 2016, s. 98). Alle kouluikäinen ymmärtää asiat konkreettisesti ja kuoleman ymmärtäminen voi olla lapselle vaikeaa. Päiväkoti-ikäisellä lapsella voi olla myös hyvin runsas mielikuvitus, ja todellisuus sekä mielikuvat voivat toisinaan sekoittua ja olla yhtä tosia (Arajärvi, 1987.)

Koen, että lapsen psykologisen ja kognitiivisen kehityksen ymmärtäminen auttaa ymmärtämään pienen lapsen vaikeuksia ymmärtää kuolemaa ja sen lopullisuutta. Tämän vuoksi käsittelen Piaget'n teoriaa lapsen kognitiivisesta kehityksestä. Tutkimukseni teoreettiseksi viitekehyyksi määrittelen myös surun ja trauman käsitteitä.

3.1 Lapsen psykologinen kehitys

Jean Piaget'n kuvaus ajattelutoimintojen kehityksestä on yksi merkittävin kognitiivisen kehityksen teoria (Miller, 2016, s. 26). Piaget jakaa lapsen kognitiivisen kehityksen neljään vaiheeseen: sensomotoriseen vaiheeseen (0–2 vuotta), esioperationaaliseen vaiheeseen (2–7 vuotta), konkreettisten operaatioiden vaiheeseen (7–11 vuotta) sekä formaalien operaatioiden vaiheeseen (11–15 vuotta) (Miller, 2016). Käsittelen tutkielmassani näistä kolmea ensimmäistä. Viimeisin formaalien operaatioiden vaihe jää käsittelyni ulkopuolelle, koska se käydään läpi vasta noin 11–15 vuoden ikäisenä ja tutkimukseni pääpaino on alle seitsemänvuotiaissa lapsissa. Kehityksen vaiheet ovat universaaleja ja edeltävän vaiheen toiminnot ovat edellytyksenä seuraavaan vaiheeseen siirtymiselle (Nurmi, ym., 2015, s. 24).

Nurmen ja kumppaneiden (2015) mukaan Piaget'n teoriassa painotetaan sitä, ettei lapsella ole syntyessään valmiina kykyjä, vaan ainoastaan valmius reagoida ympäristöön ja sen ärsykkeisiin. Kun lapsi toimii vuorovaikutuksessa ympäristönsä sekä sen ihmisten kanssa, hänelle alkaa muodostua jäsentyneitä toimintatapoja ja -sarjoja, joita kutsutaan skeemoiksi. Nämä skeemat auttavat lasta toimimaan uusissa tilanteissa (Nurmi ym., 2015, s. 23–24.)

Piaget'n kognitiivisen kehityksen teorian ensimmäinen taso on sensomotorinen taso, joka ajoittuu noin kahdelle ensimmäiselle elinvuodelle (Miller, 2016, s. 36). Piaget'n ja Inhelderin (1977) mukaan vastasyntynyt on täydellisen itsekeskeinen ja keskittyy aluksi vain omaan ruumiiseensa

sekä sen toimintoihin. Sensomotorisen tason aikainen kehitys on erityisen tärkeää lapsen myöhemmälle kehitykselle, sillä sen aikana lapselle kehittyy ne kognitiiviset osarakenteet, jotka toimivat pohjana myöhemmälle havaintotoimintojen sekä älyn kehitykselle (Piaget & Inhelder, 1977). Vastasyntyneen toiminnot perustuvat reflekseihin (Miller, 2016, s. 36). Lapsi alkaa tutkimaan ympäristöään sekä sen esineitä ja hankkii tietoa (Nurmi ym., 2015, s. 24). Sensomotorisen vaiheen aikana lapsi alkaa ymmärtämään itsensä yhtenä esineenä, muiden esineiden joukossa maailmassa, joka koostuu pysyvistä esineistä. Lapsi oppii myös esineiden pysyvyyden eli ymmärtää, että esine ei lakkaa olemasta, vaikka se katoaa hänen näkyvistään (Piaget & Inhelder, 1977, s. 13, 21–22.)

Sensomotorinen kausi alkaa noin kahden vuoden ikäisenä ja kestää noin seitsemänvuotiaaksi asti (Miller, 2015, s. 43). Nurmen ja kumppaneiden (2015) mukaan sensomotorisen kauden alussa lapsen kielitaito kehittyy vauhdilla. Lapsi oppii käyttämään symboleita eli voi antaa esineille merkityksiä (Miller, 2015, s. 44). Lapsi alkaa leikkimään symbolisia leikkejä, joissa esineet voivat esittää jotain muuta mitä todellisuudessa ovat. Piaget'n ja Inhelderin (1977) mukaan lapsen kokemukset voivat toistua symbolisessa leikissä ja leikki voi näin ollen auttaa ristiriitojen ratkaisemisessa. Lapsi kykenee jäljittelemään kohteita, vaikka ne eivät ole läsnä. Lapsen leikkitaidot kehittyvät niin, että hän pystyy kuvitteelliseen leikkiin (Nurmi ym., 2015, s. 24).

Nurmen ja kumppaneiden (2015) mukaan konkreettisten operaatioiden vaiheeseen päästyään lapsen ajattelun joustavuus lisääntyy ja lapsi pystyy paremmin tarkastelemaan erilaisia vaihtoehtoja esimerkiksi ratkaistessaan ongelmia. Keskilapsuuden ajattelunkehityksen myötä lapselle tulee kyky perspektiivin vaihtamiseen eli lapsi kykenee asettumaan toisen ihmiseen rooliin. Tätä kutsutaan egosentrisyydestä vapautumiseksi. Egosentrisyydellä tarkoitetaan lapsen todellisia haasteita kyetä ymmärtämään asioita toisen ihmisen näkökulmasta (Nurmi ym., 2015, s. 89–91.)

3.2 Surun ja trauman määrittelyä

Poijulan (2002, s. 18) mukaan suru on voimakas ja pitkäkestoinen mielihapan tunne, joka on seurausta menetyksestä tai muusta ikävästä tapahtumasta tai jostakin epämieluisasta olotilasta. Ahlblad (2019, s. 102) kuvaa surun olevan luonnollinen osa luopumisen sekä menetyksen prosessia. Suru on jokaisen yksilön henkilökohtainen kokemus, johon peilautuu yksilön ainutlaatuisuus sekä osaltaan myös kuolleen henkilön ainutlaatuisuus (Poijula, 2002, s. 18).

Poijulan (2002, s. 18) mukaan suruun liittyvät tunteet, asenteet ja käyttäytyminen. Sen ilmeneminen ja kesto vaihtelevat eri yksilöiden välillä ja niihin vaikuttavat muun muassa yksilön persoonallisuus, aiemmat kokemukset ja saatu tuki tai sen puute. Myös se, miten läheisen henkilön menetyksestä on kyse, sekä se, miten menetys on tapahtunut, vaikuttavat osaltaan yksilön reaktioihin (Poijula, 2002, s. 18.) Ahlblad (2019) mukaan suru on aina henkilökohtainen, eikä toinen voi arvioida sen määrää tai kestoa eikä kertoa parasta tapaa selvitä siitä. Ihminen reagoi suruun luontaisesti itkulla ja moni voi kokea tarvetta läheisten tuelle sekä halua puhua tapahtuneesta. Toisinaan surusta voi seurata myös fyysisiä oireita, kuten hengenahdistusta sekä vatsavaivoja (Ahlblad, 2019, s. 102–103.)

Poijula (2002) pohtii teoksessaan suomen ja englannin kielen eroja surun käsitteellistämisessä. Englannin kielessä on useampia surua kuvaavia sanoja, joilla on omat merkityksensä. Sanalla *grief* tarkoitetaan yksilön sisällä olevien surua koskevien ajatusten ja tunteiden kokonaisuutta. Mourning-sanalla puolestaan viitataan yksilön ulkopuolella näkyvään surun ilmaisuun. Suomen kielessä ei ole tällaista moninaisuutta. Suomen kielessä surusta voidaan kuitenkin käyttää esimerkiksi käsitettä sopeutuminen. Sillä tarkoitetaan yksilön sopeutumista surun vaatimuksiin sekä läheisen menettämisestä johtuviin muutoksiin (Poijula, 2002, s. 18–20.)

Poijula (2002) kuvaa teoksessaan uutta surukäsitystä, jonka mukaan kiintymyssuhde ei katkea kuoleman myötä, vaan se muuttuu muotoaan ja säilyy mielikuvien ja muistojen avulla. Surevan tulee rakentaa uusi kuva menetetyistä ihmisistä sekä heidän välisestään suhteesta eli uuden sisäisen kiintymyksen malli. 1900-luvulla hallitseva käsitys puolestaan oli, että surevan täytyy kyetä irrottautumaan kuolleesta. Tätä kutsuttiin kiintymyssuhteen katkaisemismalliksi ja mikäli sureva ei kyennyt katkaisemaan kiintymystään kuolleeseen, hänen surunsa oli ratkaisematonta (Poijula, 2002, s. 21–22, 31–32.)

Poijula (2002, s. 35–36) käsittelee teoksessaan myös surun välttämismallin, joka sisältää ajatuksen surun mahdollisesta välttämisestä. Kiireisessä ja toiminnantäyteisessä yhteiskunnassa ei ole aikaa jäädä suremaan, joten suru pyritään kieltämään tai lopettamaan liian varhain. Suruprosessi voi parhaimmillaan olla oppimisprosessi, kunhan yksilö uskaltaa kohdata menetyksensä ja saa siihen riittävästi tukea (Poijula, 2002.) Kun surua on saatu käsiteltyä, menetys ei ole enää jatkuvasti hallitsevana mielessä, mutta menetetty läheinen jää elämään muistoihin (Ahlblad, 2019, s. 104).

Trauma käsitteellä viitattiin aiemmin lähinnä fyysiseen vammaan, mutta Sigmund Freud laajensi käsitteen koskemaan myös mielen ilmiöitä. Ulkoisen trauman määritelmästä siirtyi kolme

keskeistä piirrettä myös psykologiseen ajatteluun. Nämä piirteet ovat ajatus väkivaltaisesta so-
kista, ajatus vammasta sekä ajatus niiden seurauksista koko järjestelmään (Saari, 2003, s. 15–
16.) Trauman määritellään olevan jokin voimakas tapahtuma ihmisen elämässä, ”johon yksilö
ei pysty vastaamaan tarkoituksen mukaisella tavalla ja jolla on voimakkaat, äkilliset ja pitkään
jatkuva vaikutus ihmiseen.” (Saari, 2003, s. 15–16) Poijulan (2016, s. 36) mukaan psyykkinen
trauma voi olla seurausta siitä, että yksilö on joutunut tilanteeseen, johon liittyy vakava louk-
kaantuminen, kuolema tai niiden uhka joko itseä tai jotain muuta ihmistä kohtaan. Saaren
(2003) mukaan traumassa yksilö kohtaa usein oman sietokykynsä ylittävän äärimmäisen voi-
makkaiden ärsykkeiden tulvan. Ärsykkeenä voi olla joko yksi yksittäinen erittäin voimakas är-
syke tai useiden ärsykkeiden yhteisvaikutus (Saari, 2003, s. 16). Traumassa yksilö siis kokee
jonkin kohtaamansa tapahtuman, kuten esimerkiksi läheisen kuoleman olevan liian voimakas
käsiteltäväksi, ja ettei hänen sietokykynsä ja tavalliset selviytymiskeinonsa riitä.

Saaren (2003, s. 22–27) mukaan traumaattisen tapahtuman tunnusmerkkejä ovat tapahtuman
ennustamattomuus, tapahtuman kontrolloimattomuus eli se, ettei yksilö kykene vaikuttamaan
siihen omalla toiminnallaan, tapahtuma koettelee ja muuttaa elämänarvoja sekä tapahtumasta
seuraava kaiken muuttuminen. Poijulan (2016, s. 39) mukaan traumaattiset tapahtumat voivat
olla niin äärimmäisiä, että yksilö menettää niiden myötä turvallisuuden, hallinnan ja elämän
jatkuvuuden tunteen.

Vaikka trauman ja surun voisi ajatella olevan jossain määrin samankaltaisia, Poijulan (2016)
mukaan niissä on selvä ero sen suhteen, kuinka yksilö suhtautuu muistoihin. Traumaperäises-
tä stressihäiriöstä kärsivä yksilö pyrkii välttämään aiheeseen liittyviä muistoja sekä kaikkea,
mitkä muistuttavat tapahtuneesta, kun taas surevalle kaikki muistot ovat tärkeitä ja menetys on
keskeisenä mielessä. Tapahtumien ja muistojen välttely hankaloittaa suruprosessia (Poijula,
2016, s. 123–124.)

4 Lapsen kuolemakäsitys ja suru

Lapsen kuolemakäsitykseen vaikuttavat lukuisat tekijät kuten lapsen saama tieto kuolemaan liittyen, aiemmat kokemukset sekä ikä ja sen hetkinen kehitystaso. Pyrin tässä osiossa avaamaan tarkemmin näitä seikkoja sekä sitä, kuinka lapsi ymmärtää kuoleman eri ikävaiheissa. On kuitenkin tärkeää muistaa, että nämä ovat vain yleisiä havaintoja sekä käsityksiä lapsen ymmärryksestä eikä näin ollen voida olettaa, että jokaisen lapsen ymmärrys vastaisi juuri näitä yleisiä ymmärryksen tasoja.

Läheisen ihmisen menetyksestä seuraa surua. Lapsi voi käsitellä menetystään ja surra monin eri keinoin. Lapsen surureaktiot voivat olla hyvin samankaltaisia kuin aikuisillakin, mutta ne voivat myös poiketa aikuisten tavoista surra sekä osoittaa suruaan. Sen vuoksi aikuisten voi toisinaan olla vaikeaa tunnistaa lapsen surua ja sen myötä lapsi voi jäädä surunsa kanssa yksin. On kuitenkin tärkeää, että aikuinen tunnistaa lapsen surun ja kykenee tukemaan lasta siinä.

4.1 Lapsen kuolemakäsityksen kehittyminen

Lapsen kykyyn ymmärtää kuolemaa vaikuttavat sekä lapsen ikä että hänen aiemmat kokemuksensa kuolemaan liittyen (Kronaizl, 2019) sekä psyykkinen kehitystaso (Arajärvi, 1987). Erkkilä (2003) nostaa esiin, että myös perheen uskonnollisuus saattaa vaikuttaa lapsen käsityksiin kuolemasta. Elämän ja kuoleman ymmärtäminen kietoutuvat yhteen, joten elämän kiertokulun sekä elintoimintojen ymmärtäminen tukevat lapset kykyä ymmärtää kuolema (Longbottom & Slaughter, 2018). Vastasyntynyt tunnistaa äitinsä tuoksun perusteella ja pian hän tottuu muidenkin läheistensä läheisyyteen sekä käsittelytapaan (Poijula, 2016, s. 99). Tämän myötä jo aivan pieni vauva voi havaita jonkun läheisen puuttumisen. Poijulan (2016) mukaan alle puoli-vuotiaan käsitys kuolemasta on se, että mitä ei voi nähdä, ei ole myöskään olemassa. Arajärven (1987) mukaan jo alle vuoden ikäinen lapsi tulee alakuloiseksi, jos hän menettää itselleen tärkeän henkilön, johon on luonut hyvät peruskontaktit. Näin pienelle lapselle kuolema tarkoittaa poissaoloa ja hylkäämistä (Arajärvi, 1987).

Poijulan (2016) mukaan noin puolen vuoden iässä vauvan muisti on kehittynyt siihen saakka, että hän kykenee ymmärtämään kohteen pysyvyyden, joka tarkoittaa sitä, että henkilöt ja esineet ovat olemassa, vaikka niitä ei juuri sillä hetkellä näkisikään. Kohteen pysyvyyden oppiminen ilmenee ”kadonneen” hoitajan etsimisenä sekä eroahdistuksena. Vauva tarvitsee läheisyyden ja hoidon jatkuvuutta ja mikäli hän joutuu eroon hoitajastaan tai muuten suree, oireina

voi ilmetä ärtyisyyttä sekä rutiinien rikkoutuminen. Alle kaksivuotiaat lapset havaitsevat, jos heidän elämästään katoaa ihminen ja he myös tuntevat ikävää. Näin pienen lapsen muistikuvat haalenevat kuitenkin nopeasti ja näin ollen mielikuvan säilyttäminen kuolleesta onnistuu vain lyhyen ajan (Poijula, 2016, s. 99.)

2–5-vuotiaiden kuolemakäsitys on minäkeskeinen ja kausaalinen (Poijula, 2016, s. 99). Alle viisivuotiaat lapset eivät ymmärrä kuoleman lopullisuutta, vaan he uskovat kuolleen voivan palata takaisin (Dyregrov, 1993; Poijula, 2016). Tämän ikäinen lapsi voi kysellä esimerkiksi, milloin äiti tulee takaisin. Näin pienet lapset eivät myöskään ymmärrä, että kuollessa ihmisen elintoiminnot lakkaavat ja että kuolema koskettaa kaikkia (Dyregrov, 1993). Poijulan (2016, s. 100) mukaan tässä iässä vanhemman menettäminen voi heikentää lapsen turvallisuuden tunnetta.

Dyregrovin (1993) mukaan esikouluikäisen elämässä useat arkiset askareet toistuvat ja tästä lapselle syntyy ajatus siitä, että aika kulkee ikään kuin ympyrää. Tällaista ajankäsitystä kutsutaan sirkulaariseksi. Tämän myötä lapsi saattaa ajatella, että myös elämä ja kuolema toistuvat vuoroillaan. Näin ollen lapsi ajattelee, että kuoleman jälkeen tulee taas uudelleen elämä. Lapsi pitää helposti itseään tapahtumien keskipisteenä ja tämän vuoksi lapsi voi läheisen kuollessa ajatella, että hän on aiheuttanut kuoleman omilla ajatuksillaan, toiveillaan sekä teoillaan (Dyregrov, 1993.)

Kronaizl (2019) mainitsee, että ymmärtääkseen kuoleman kokonaisuudessaan lapsen täytyy oppia ymmärtämään neljä osatekijää: peruuttamattomuus (*irreversibility*), lopullisuus (*finality*), kausaalisuus (*causality*) sekä universaalius (*universality/inevitability*). Näiden osatekijöiden ymmärtämiseen ei ole olemassa mitään aikajanaa, joka kertoisi, milloin lapsi oppii ymmärtämään käsitteet, vaan ne ovat riippuvaisia lapsen kehitystasosta (Kronaizl, 2019). Poijulan (2016, s. 100) mukaan lasten on haastavinta ymmärtää kuoleman lopullisuus sekä universaalius. Hänen mukaansa 5–9 vuoden iässä olevat lapset alkavat ymmärtää kuoleman universaaliisuuden eli sen, että kaikki kuolevat sekä kuoleman lopullisuuden ja sen, että kuolemalla on jokin aiheuttaja.

Dyregrovin (1993) mukaan lapsi oppii ymmärtämään kuoleman peruuttamattomuuden ja kaikkien elintoimintojen loppumisen kuudennen ja kymmenennen ikävuoden välillä. Hänen mukaansa noin seitsemän vuoden ikäisinä lapset vaikuttavat ymmärtävän kuoleman väistämättömyyden sekä universaaliisuuden eli sen, että se todella koskettaa kaikkia. Tosin vielä tällöinkin voi olla hankalaa käsittää sitä, että he tulevat itsekin kuolemaan (Dyregrov, 1993.)

Lapsen ajattelu on konkreettista, joten hän tarvitsee konkreettisia asioita, kuten rituaaleja ja hautakiviä tukemaan surutyötään (Dyregrov, 1993). Kun lapset kasvavat, he alkavat pikkuhiljaa ymmärtämään yhä paremmin taustalla vaikuttaneita syitä ja seurauksia. Eräässä tutkimuksessa nousi esiin tapaus, jossa isänsä menettänyt pieni poika oli todennut, että kun hän kasvaa isoksi, hänestä tulee isä ja sitten hän kuolee (Bugge, Darbyshire, Røkholt, Haugstvedt & Helseth, 2014). Tämä esimerkkitapaus osoittaa hyvin, kuinka pienen lapsen on hankalaa ymmärtää kuoleman taustalla vaikuttaneita tekijöitä. Lapset voivat pohtia myös tapahtumien oikeudellisuutta kuten esimerkiksi sitä, miten ”hyvälle” ihmiselle voi tapahtua jotain ”pahaa” (Dyregrov, 1993).

Poijulan (2016, s. 101) mukaan lapsi saavuttaa abstraktin ajattelukyvyyn noin 12-vuotiaana ja sen myötä ymmärtää kuoleman samalla tavalla kuin aikuinen.

4.2 Lapsen surureaktiot

Saaren (2003) mukaan lasten kykyä ymmärtää ja muistaa traumaattisia tapahtumia aliarvioidaan. Hänen mukaansa lapsen puhumattomuus traumaattisesta kokemuksesta kuten läheisen kuolemasta, ei tarkoita sitä, etteikö tapahtuma olisi lapsen mielessä. Aikuiset saattavat kuitenkin ajatella virheellisesti, että lapsen puhumattomuus tarkoittaisi sitä, ettei lapsi enää muista tapahtunutta (Saari, 2003, s. 251.) Yksi syy puhumattomuuteen voi olla esimerkiksi se, ettei lapsi osaa vielä sanallistaa omia tuntemuksiaan (Erkkilä, 2003). Usein erehdytään myös ajattelemaan, että lapsen toipumiskyky traumaattisista kokemuksista olisi heikko (Saari, 2003). Longbottomin ja Slaughterin (2018) mukaan on jopa yleistymässä ajattelutapa, että lapsia tulee suojella kuolemaan liittyviltä tiedoilta. Näin ei kuitenkaan tarvitsisi olla, sillä lapset toipuvat nopeammin ja paremmin kuin aikuiset, jos heille annetaan optimaalinen tuki asioiden käsittelyyn (Saari, 2003, s. 251–252).

Lapsen suru voi ilmetä monin eri tavoin. Lapsen reaktioita kuolemauutiseen voivat olla esimerkiksi kieltäminen, itku, epätoivo tai voimakas protestointi (Dyregrov, 1993). Tapahtuneen kieltäminen voi kertoa siitä, ettei lapsi kykene omaksumaan koko asiaa yhdellä kerralla. Tällöin aikuisen on hyvä pyrkiä osoittamaan ymmärtävänsä, että asian hyväksyminen voi tuntua haastavalta, mutta myös tällainen ensireaktio on hyväksyttävä ja onkin hyvin yleistä, että ensimmäisenä päivänä kuolemasta täytyy kertoa useasti (Dyregrov, 1993.) Itku on myös yksi keino ilmaista surua. Itkiessään sureva tekee psyykkistä surutyötä ja itkun myötä ihminen voi saada paremman kosketuksen tunteisiinsa (Poijula, 2002, s. 28.) Lapsen tulee antaa itkeä, jos häntä

itkettää, eikä aikuinen saisi pyrkiä saamaan lasta lopettamaan sen vuoksi, että hänen itsensä on vaikea katsoa lapsen surua ja epätoivoa. Tällaisessa tilanteessa aikuinen voi halata lasta ja odottaa reaktion vaimenemista (Dyregrov, 1993.)

Kuolemanuutisen kuultuaan lapsi voi käyttäytyä myös aggressiivisesti ja vihamielisesti. Buggen ja kumppaneiden (2014) tutkimuksessa kerrotaan tytöstä, jonka käytös saattoi muuttua aiwan rauhallisesta räjähdysmäiseksi yhtäkkiä. Vanhemman kuvailun mukaan tyttö oli vihainen, huusi, itki ja löi. Tyttö ei kyennyt kontrolloimaan omia tunteenpurkauksiaan (Bugge, ym., 2014.)

Toisinaan lapsi voi myös ikään kuin sivuuttaa asian kuullessaan läheisen kuolemasta ensimmäisen kerran, sillä pieni lapsi ei ymmärrä kuoleman todellista merkitystä. Lapsi voi esimerkiksi heti kuolinuutisen kuultuaan kysyä, voiko palata leikkeihinsä ja myöhemmin kysellä, milloin kuollut henkilö palaa kotiin (Dyregrov, 1993.) Läheisen kuolema voi vaikuttaa myös lapsen nukkumiseen. Nukahtaminen voi olla hyvin vaikeaa, lapsi voi heräillä öisin ja nähdä painajaisia (Bugge, ym., 2014).

Yleisin surevien lasten reaktio on ahdistus. Lapsia voi pelottaa se, että myös elossa oleville läheisille sattuu jotain. Pienimmät lapset ovat helposti takertuvia ja pelokkaita. He pysyttelevät läheisten aikuisten lähellä ja eroamiset voivat aiheuttaa voimakkaita reaktioita (Dyregrov, 1993.) Buggen ja kumppaneiden (2014) tutkimuksessa tuli ilmi tapaus, jossa pienen tytön veli oli kuollut sydämenpysähdykseen ja tämän jälkeen tyttö heräili yöllä ja käveli toisen veljensä huoneeseen ja kävi varmistamassa, että tämän otsa on vielä lämmin. Tyttö käytti leikeissään hyvin usein myös stetoskooppia ja tutki sillä itseään sekä veljeään (Bugge ym., 2014).

Lapsen pelko toisen läheisen menettämisestä tulee usein ilmi lapsen esittämistä kysymyksistä (Dyregrov, 1993). Kinasen (2009) mukaan toisinaan lapsi voi myös vetäytyä omiin oloihinsa. Jos lapsi kokee tarvetta olla yksin, tällöin lapsen tarvetta tulee kunnioittaa. Lapsi saattaa kehittää itselleen mielikuvitusystävän, jonka kanssa voi keskustella kaikesta ja joka on aina tarvittaessa läsnä. Lapsi voi linnoittautua omaan huoneeseen ja osoittaa kärtyisyydellä haluaan olla rauhassa. Lapselle tulee kuitenkin jossain vaiheessa tarve olla yhteydessä toisiin ja tällöin on tärkeää, että siihen on mahdollisuus. Jos lapsi vetäytyy täysin, voi olla hyödyllistä keskustella aiheesta ammattiauttajan kanssa (Kinanen, 2009, s. 59.)

Poijulan (2002) mukaan suru etenee tiettyjen vaiheiden kautta vain noin 30%:lla surevista ja näin ollen mitään ”suremisen mallia” ei kannata seurata, sillä sureva saattaa pyrkiä seuraamaan

mallin vaiheita ja sen myötä estää omien todellisten vaiheiden ilmenemisen. Ahlblad (2019) kuitenkin määrittelee teoksessaan neljä eri vaihetta: sokkivaiheen, reaktiovaiheen, käsittelyvaiheen sekä sopeutumisvaiheen. Sokkivaiheessa olo tuntuu epätodelliselta ja tapahtunutta on vaikea uskoa todeksi. Reaktiovaiheessa yksilö voi kokea tarpeelliseksi kerrata tapahtunutta uudelleen ja uudelleen ja se aletaan pikkuhiljaa ymmärtää todeksi. Käsittelyvaiheessa yksilö pyrkii käymään läpi kokemaansa menetystä ja sen myötä voi syntyä monenlaisia tunteita, kuten ikävää, vihaa ja pelkoa. Sopeutumisvaiheessa menetys on hyväksytty osaksi menneisyyttä ja elämään alkaa löytyä uusi tasapaino (Ahlblad, 2019, s. 102.)

Arajärven (1987) mukaan leikki-ikäinenkin lapsi voi masentua läheisen aikuisen menettämisestä. Tällöin lapsi voi olla levoton, keskittymiskyky heikkenee ja lapsi voi oireilla myös fyysisesti esimerkiksi pää- tai vatsakivuilla (Arajärvi, 1987). On kuitenkin tärkeää muistaa, että yleensä lapsikin kestää surun hyvin, kunhan hän saa aikuiselta tukea, eikä joudu jäämään yksin surunsa kanssa (Mattila, 2011, s. 106). Kuolemauutisen vastaanottaminen voi olla hieman helpompaa, jos sen lähestymisestä on voitu puhua etukäteen ja näin lapsi on voinut valmistautua edes jossain määrin tulevaan ja saanut kenties jätettyä jäähyväiset (Dyregrov, 1993).

Arkiset askareet tuovat jatkuvasti mieleen kuolleen läheisen ja sureva voikin vaatia lukuisia toistoja ennen kuin todella oppii, ettei kuollut henkilö enää palaa kotiin, vaan on konkreettisesti poissa (Poiijula, 2002). Perheenjäsenen menetys on myös vanhemmalle kova paikka. Vanhempi voi kokea itsensä voimattomaksi menetyksen johdosta ja perheen ylläpito voi tuntua todella haastavalta ja raskaalta. Buggen ja kumppaneiden (2014) tutkimuksessa vanhemmat kokevat suureksi haasteeksi vastata lastensa kaikkiin tarpeisiin omien voimavarojen ollessa lopussa menetyksen myötä. Eräs äiti kuvaa suuttuvansa helposti pojalleen ja uhkaavansa, että lähtee pois hänen luotaan, jos hän ei lopeta. Äiti kuitenkin sanoo, ettei oikeasti koskaan jättäisi poikaansa. Toinen äiti kuvaa, kuinka hänen kuollut miehensä teki heidän poikansa kanssa perinteisiä poikien juttuja ja nyt poika kaipaa sitä. Äidillä ei ole aikaa eikä energiaa tehdä vastaavia asioita poikansa kanssa, eikä se olisi sama kuin isän ja pojan kesken (Bugge, ym., 2014.)

Toisinaan vanhemman ja lapsen yhteinen kokemus surusta voi myös lähentää heitä. Menetyksen jälkeen lapsi voi tarvita enemmän fyysistä kontaktia ja läheisyyttä kuten nukkumista yhdessä, yhdessä istuskelua sekä halauksia (Bugge, ym., 2014). Tällainen voi tukea hyvin sekä vanhemman että lapsen tarpeita ja tukea suruprosessia.

4.3 Tunnekasvatus, suru – kielletty tunne?

Kasvatuksessa ollaan viime aikoina puhuttu paljon tunnekasvatuksesta ja positiivisesta pedagogiikasta. Toisinaan tuntuu, että surun ja toisinaan sen mukana tulevan itkun näyttäminen ei olisi yhtä sallittua kuin positiivisten tunteiden. Poijula (2002, s. 13) mainitsee esimerkkinä so-taorvoista kertovan kirjan ”Isän ikävä”, joka kertoo tavasta pyrkiä selviytyä surusta kieltämällä se sekä välttämällä sen ilmaistemista. Monista suru tuntuu olevan liian herkkä aihe, joka saa helposti itkemään. Mutta entä sitten? Mitä haittaa itkusta on?

Pojjulan (2002, s. 26) mukaan etenkin vanhassa surukäsityksessä kyyneleitä pidettiin merkinä heikkoudesta ja kyvyttömyydestä. Mattila (2011) toteaa kuitenkin, ettei lapsenkaan kanssa kuole-masta keskustellessa aikuisen tarvitse esittää mitään, vaan mieluummin antaa kyyneleiden tulla, jos ne ovat tullakseen. Näin lapsi saa kokemuksen, ettei itkua tarvitse piilotella, sillä siinä ei ole mitään noloa, vaan se kuuluu elämään. Mattila (2011) muistuttaa kuitenkin, ettei lapsi saa joutua rauhoittelemaan aikuisen tunteita, vaan aikuisen tulee itse kyetä hallitsemaa oma tunnetilansa. Itkun myötä saadaan vapautettua ruumiin sisäistä jännitystä (Mattila, 2011, s. 106–107.)

Lapset seuraavat aikuisten toimintaa ja mallintavat sekä omaksuvat näitä aikuisilta nähtyjä toi-mintatapoja erilaisissa tilanteissa. Päiväkoti-ikäinen lapsi ei kykene vielä juurikaan arvostele-maan sitä, kuinka hyvin tai huonosti aikuinen toimii (Mattila, 2011, s. 77). Näin ollen aikuisen on tärkeää kyetä itse, surunkin hetkillä pohtimaan, minkälaista mallia näyttää lapselle. Mielest-äni on tärkeää, että aikuiset onnistuisivat luomaan lapsille sen käsityksen, että kaikki tunteet, niin positiiviset kuin negatiivisetkin ovat yhtä sallittuja ja että niistä kaikista selviää. Jos aikui-nen vieroksuu surun näyttämistä, lapsikin oppii, että suru on ikään kuin kielletty tunne, jota ei tulisi näyttää muille. Tällöin lapsi voi helposti jäädä surunsa kanssa yksin.

Pojjula (2002) kertoo törmänneensä jopa pelkoon, että surevan tilannetta voisi jotenkin pahen-taa traumaattisen kuoleman avoin käsittely. Tutkittuaan aihetta hän on kuitenkin todennut, että välttely on huono vaihtoehto selviytymiseen, sillä surutyö vaatii tapahtuneen kohtaamista (Poi-jula, 2002, s. 13). Lapsen kanssa kuolemasta puhuminen saattaa tuntua aikuisesta pelottavalta, sillä ei tiedä, minkälaisia tunteita se lapsessa herättää. Voikin olla hyödyllistä, että aikuinen pohtii etukäteen mahdollista tunnereaktiota, jotta aikuinen pystyy mahdollisimman hyvin tuke-maan lasta tunteidensa kanssa lohduttamalla eikä vahingossakaan anna lapselle sellaista kuvaa, ettei saisi näyttää tunteitaan (Mattila, 2011, s. 107.)

Vaikka koen, että surua ja negatiivisia tunteita pyritään pitämään usein piilossa muilta, voin kuitenkin allekirjoittaa positiivisen pedagogiikan taustalla olevan ajatuksen siitä, että ihmiset usein antavat negatiivisille kokemuksille enemmän painoarvoa ja pohtivat niitä enemmän kuin positiivisia kokemuksia. Uusitalo-Malmivaara (2017) mainitsee esimerkkinä päivän, jonka aikana yksilö kokee sata onnistumista ja yhden epäonnistumisen, mutta hyvin todennäköisesti illalla nukkumaan mennessä päällimmäisenä mielessä on juuri se yksi ainut epäonnistuminen. Tämän kaltaisiin tilanteisiin voi pyrkiä itse kiinnittämään huomiota sekä vaikuttamaan niihin.

5 Lastenkirjallisuuden analysointi

Tutkielmani edetessä aloin pohtimaan, että lastenkirjallisuuden mainitseminen vain yhtenä keinona käsitellä kuolemaa tuntuu varsin pinnalliselta ja haluaisin saada avattua hieman laajemmin lastenkirjallisuuden antia. Kandidaatintutkielmaan ei ole sen rajatun laajuuden vuoksi mahdollista sisällyttää kovin laajaa kirjallisuuden analyysia, mutta päädyin käsittelemään kolmea lastenkirjaa ja niiden sisältöä muutaman analyysia ohjaavan kysymyksen avulla. Uskon, että lukija saa enemmän irti analyysistani, kun kuvaan alkuun kaikkien analysoimieni kirjojen juonen sisällön tiivistetysti. Tämän jälkeen pyrin käsittelemään kirjoja yhdessä vertaillen aina yksi kysymys kerrallaan. Analyysiani ohjaavat kysymykset ovat:

1. Miten kuolemasta kerrotaan lastenkirjoissa?
2. Miten kuoleman aiheuttamaa surua käsitellään?
3. Mitä lapsen ajattelusta kuolemaan liittyen kerrotaan?

5.1 Kirjojen sisältö

Koirien taivas -teos (Clark, 2003) kuvaa Arto-poikaa sekä Niki-koiraa. He ovat olleet ystävykset pitkään, mutta Nikin voimat ovat alkaneet hiipumaan. Yhtenä iltana Niki meni tavalliseen tapaan nukkumaan, mutta heräsi taivaassa. Teoksessa ei tule suoraan ilmi, miten kuolemasta on kerrottu lapselle. Kirjassa kuvataan Niki-koiran onnellista eloa taivaassa sekä Arton menetyksestä johtuvaa surua vanhempiensa luona maan päällä. Arto miettii, miksi Niki kuoli sekä missä Niki on nyt. Vanhemmat perustelevat kuolemaa koiran vanhuudella ja sanovat uskovansa sen olevan nyt taivaassa. Arto ikävöi Nikiä ja nukkumaan mennessä kyyneleet valuvat silmistä. Niki-koira näkee taivaasta, miten Arto suree ja tahtoo piristää häntä. Niki alkaa lähettää Artolle unia, joiden myötä Arto alkaa piristyä pikkuhiljaa. Yhdessä unessa Niki antoi Artolle koiranpennun ja sen myötä Arto tahtoi vihdoinkin saada oikean uuden koiranpennun. Uuden koiranpennun, Mikin, myötä molemmat olivat onnellisia (Clark, 2003.)

Kirjan ajatus taivaasta onnellisena paikkana, jossa kaikki on hyvin, voi tuntua lohdulliselta ajatukselta menetyksen hetkellä ja se sopii hyvin lastenkirjojen mielikuvitukselliseen tyyliin. Toisaalta haluan kuitenkin kyseenalaistaa hieman sitä, miksi kuoleman jälkeistä taivasta, jonka olemassaolosta meillä ei ole minkäänlaista varmuutta, halutaan tuoda esiin näin voimakkaasti. Useissa tutkielmassani mainituissa teoksissa sanotaan, että taivaan kaltaiset ilmaukset voivat

olla lapselle haitallisia ja niiden sijasta olisi parempi puhua oikeilla termeillä ja vain sellaista, mistä itse on varma.

Sandelinin teos *Silkkiapinan nauru* (2019) kuvaa sademetsän eläinten elämää. Tapiiri ja silkkiapina olivat parhaita ystävyksiä, jotka tykkäsivät leikkiä ja tehdä kepposia yhdessä. Vuosien jälkeen silkkiapina sairastui, eikä se enää jaksanut leikkiä, vaan lepäili vain puun alimmilla oksilla. Tapiiri piti hyvää huolta silkkiapinasta, mutta eräänä päivänä sen tullessa vierailulle, silkkiapina oli kuollut. Tapiirin oli vaikea uskoa sitä todeksi, hän mietti ”miten joku, joka on aina ollut olemassa voi yhtäkkiä olla poissa?” Silkkiapina haudattiin seuraavana päivänä ja tukaani piti puheen, miten hyvä ystävä silkkiapina oli ollut. Hautajaisten jälkeen tapiiri juoksi ympäri sademetsää kertoen kaikille, että silkkiapina on kuollut. Lopulta tapiiri meni yksin makoilemaan sammaleelle ja suremaan silkkiapinan kuolemaa. Tukaani, silmälasikarhu ja laiskainen löysivät tapiirin ja yrittivät lohduttaa sitä.

Teoksessa tulee esiin monipuolisesti kysymyksiä, jotka voivat mietityttää läheisen kuoleman jälkeen. Eläimet pohtivat elämäntietokulkua, kuinka ensin elää, voi tehdä kaikenlaista ja sitten kuolee eikä enää voikaan tehdä mitään. Ne pohtivat myös mahdollisuutta syntyä uudelleen jonnain toisena. Eläimet kerääntyivät yhdessä muistelevaan kokemuksiaan silkkiapinan kanssa. Metsässä alkoi hämärtää ja eläimet käpertyivät alkaakseen nukkumaan. Laiskainen totesi, että riippumatta missä silkkiapina onkaan nyt, hänellä on varmasti kaikki hyvin. Tapiiri pohtii, saako nähdä silkkiapinan vielä joskus uudestaan. Eläimillä ei ole siihen varmaa vastausta, mutta he uskovat, että kuoleman jälkeen saa tavata uudestaan ne, joita rakastaa (Sandelin, 2019.)

Franzonin teoksessa *Surusaappaat* (2006) päähenkilönä on poika nimeltä Eemi, joka tykkäsi touhuta kaikenlaista mummonsa kanssa. Mummo kuitenkin sairastui vakavasti ja yhteiset touhut vaihtuivat vierailuihin sairaalassa. Vanhemmat kertoivat Eemille mummon vatsan olevan todella kipeä. Eemi kuuli vanhempien puhuvan keskenään jostain syövästä, mutta asiaa ei selitetty Eemille, joten hän joutuin vain itseksensä pohtimaan, mikä mummon vatsaa söi. Kirjassa kuvataan hyvin sitä, kuinka lapsi pyrkii ymmärtämään asioita, saamiensa pienten tiedon jyväs-ten pohjalta. ”Hän kieltäytyi mummon tarjoamasta suklaastakin toivoen, että jos mummo syöt-täisi suklaan syöväälle, sen nälkä ehkä laantuisi. Jospa mummo sitten paranisi ja pääsisi takaisin kotiin.” (Franzon, 2006, s. 10)

Pojan toiveet eivät kuitenkaan toteutuneet, vaan mummo kuoli. Vanhemmat kuiskailivat keskenään ja hiljenivät Eemin tullessa paikalle. Isä kertoi Eemille, että mummo oli nukkunut pois.

Eemi kuitenkin tiesi, ettei se ollut totta, sillä nukkuvat heräävät. Hän ymmärsi, että sillä tarkoitettiin sitä, että mummo oli kuollut, eikä heräisi enää. Eemi ikävöi mummoa ja hänen surunsa kasvoi, koska se ei päässyt hänen sisältään pois. Koti oli hiljainen, eivätkä vanhemmat puhuneet mummosta, joten Eemikään ei uskaltanut sanoa mitään. Eemi koki, että hänen sisälleen kasvoi musta painava möykky. Eemi koitti monin eri keinon päästä eroon surusta ja sen luomasta mustasta möykystä. Hän yritti kätkeä sen puun koloon sekä huuhtoa sen aaltojen mukaan, mutta aina se palasi takaisin hänen luokseen.

Eemi ei onnistunut pääsemään eroon surustaan, eikä jaksanut enää kantaa sitä yksin. Hän meni äitinsä luo, polki jalkaa ja huusi ulos kaiken sen, mistä ei ollut saanut puhua. Sen, että mummo oli poissa ja kuinka se teki kipeää. Äiti otti Eemin syliinsä ja he itkivät ja surivat yhdessä. Eemin rinnassa painanut musta möykky alkoi pienentyä. Selvisi, että äidilläkin oli ollut oma murhe-möykky sisällään ja sekin oli vain kasvanut puhumattomuudesta, aivan kuten Eemilläkin. Nyt molempien olo oli helpottunut. Isä selitti, ettei mummoa ollut tarkoitus unohtaa. Kun muistelee yhteisiä iloisia kokemuksia, ikävä on kevyempi kantaa. Eemi ja vanhemmat istuttivat yhdessä puun mummon muistolle (Franzon, 2006.)

5.2 Analysointi

Analyysini kohteiksi valitutuneissa kirjoissa oli kaikissa jotain yhteistä, mutta toisaalta niissä lähestyttiin ja käsiteltiin kuolemaa hieman eri tavoin. Clarkin (2003) teoksessa *Koirien taivas* ei kuvattu sitä, kuinka lapsi sai tietää kuolemasta. Tekstin ja kuvien pohjalta voisi kuitenkin olettaa, että koira on löydetty aamulla kuolleen pedistään. Myös Sandelinin (2019) teoksessa *Silkkiapinan nauru* päähenkilö tapiiri löytää itse ystävänsä silkkiapinan kuolleen. Franzonin (2006) teoksessa *Surusaappaat* mummo kuolee sairaalassa ja näin ollen se jää sadun lapselle hieman etäisemmäksi tapahtumaksi. Isä kertoo pojalle, että mummo on nukkunut pois. Tässä tapauksessa lapsi kuitenkin itse tiedostaa pois nukkumisen virheellisen ilmaisun. Kirjassa kuvataan lapsen tietävän, että nukkuva herää. Lapsi ymmärtää, että pois nukkunut termillä tarkoitetaan sitä, että mummo on kuollut, eikä enää ikinä herää. Useissa lukemissani teoksissa kuten Dyregrov, 1993; Mattila, 2011; Poijula, 2016 sanotaan kuitenkin, että lapselle kannattaisi kertoa kuolemasta oikein sanoin, eikä pois nukkuneen -kaltaisin kiertoilmaisuin, sillä lapsi voi ottaa ne hyvinkin konkreettisesti. Aikuisen näkökulmasta kirjassa tuodaan kuitenkin hyvin esiin se, kuinka vaikeaa lapsen kanssa kuolemasta keskustelu voi olla. Lapsen kannalta on hyvä, että

poika Eemi, korjaa isänsä ”virheellisen” ilmaisun ja kuoleman todellinen merkitys tulee selväksi.

Clarkin (2003) teoksessa *Koirien taivas* kuolemansyyksi sanotaan koiran vanhuus. Poika pohtii syitä kuolemaan sekä koiran nykyistä olinpaikkaa. Vanhemmat sanovat pojalle uskovansa, että koira on nyt taivaassa ja että sen on hyvä olla. Kuolemasta johtuvan surun käsittelyä tuodaan kirjassa varsin vähän ilmi, vaikkakin juuri lapsen kysely on yksi keino, miten lapsi pyrkii käsittelemään sekä ymmärtämään tapahtunutta. Pojan mieli vaikuttaa kuitenkin paranevan eniten kuolleen koiran lähettämien unien myötä. Sandelinin (2019) teoksessa *Silkkiapinan nauru* surun käsittelyä tuodaan enemmän esiin. Tapiiri vetäytyy suremaan yksikseen, eläimet muistelevat yhteisiä kokemuksia kuolleen silkkiapinan kanssa sekä pohtivat kuoleman jälkeiseen liittyviä kysymyksiä. Avaan näitä kysymyksiä tarkemmin myöhemmässä kappaleessa, jossa käsitelen sitä, miten lapsen ajattelusta kuolemaan liittyen kerrotaan.

Franzonin (2006) teoksessa *Surusaappaat* Eemi-poika pyrkii yksinään pääsemään eroon surusta, sillä ei uskalla puhua siitä, koska hänen vanhempansakaan eivät puhu. Yrityksistään huolimatta hän ei päässyt yksin eroon surun luomasta möykystä sisällään, vaan se alkoi pienentyä vasta, kun hän uskaltautui puhumaan äidilleen. Äidin läheisyyden ja puhumisen myötä suru muuttui kevyemmäksi kantaa. Yhdessä vanhempien kanssa istutettu puu jäi pihalle kasvamaan ja muistuttamaan yhteisistä hetkistä mummon kanssa.

Clarkin (2003) kirjassa ei suoraan kerrota, miten lapsi ymmärtää kuoleman ja minkälaisia käsityksiä siihen liittyy. Lapsen ajattelua tuodaan esiin lähinnä hänen esittämien kysymysten kautta. Niki-koiran lähettämät unet saavat Arto-pojan uskomaan, että kuoleman jälkeen pääsee taivaaseen, jossa kaikki on hyvin. Sandelinin (2019) teoksessa ei ole ollenkaan ihmishahmoja, vaan kaikki hahmot ovat eläimiä. Tämä voi osaltaan auttaa lasta etäännyttämään kuoleman käsittelyä kauemmaksi itsestään. Teoksen eläimet tiedostavat sen, että kuolema tarkoittaa sitä, että toinen on poissa. Ensin voi tehdä kaikenlaista ja kun kuolee, ei voi tehdä enää mitään. Clarkin teoksen tavoin, myös Sandelinin teoksessa eläimet pohtivat erilaisia kysymyksiä kuolemaan liittyen. Molemmissa kirjoissa pohdittiin kuolleen eläimen nykyistä olinpaikkaa ja päädyttiin siihen, että todennäköisesti kuolleella on nyt kaikki hyvin.

Franzonin teoksessa kuvataan selvästi eniten lapsen ajattelua kuolemaan liittyen. Kirjassa kaikkia tapahtumia lähestytään ikään kuin lapsen näkökulmasta. Lapsi ei ymmärrä syövän todellista merkitystä vaan uskoo, että mummon vatsassa on jokin, joka syö häntä sisältäpäin ja sen voisi

saada lopettamaan, jos sille antaisi muuta syötävää. Pois nukkunut -termin lapsi puolestaan ymmärtää viittaavan kuolemaan ja siihen, ettei mummo herää enää koskaan. Vaikka Eemi-poika ymmärtää kuoleman lopullisuuden jo varsin hyvin, kaipaisi hän kuitenkin vanhempiensa tukea surun käsittelyyn.

6 Tulokset: Lapsen surutyön tukeminen

Jotta aikuinen kykenee käsittelemään tapahtunutta ja tukemaan lasta, on tärkeää, että aikuinen ymmärtää omia surureaktioitaan ja näin ollen hänen on myös helpompi ymmärtää lapsen reaktioita (Dyregrov, 1993). Vanhemman tulee kyetä rauhoittumaan sekä selvittämään omat voimakkaat tunteet ennen kuin menee puhumaan lapselle, sillä aikuisen voimakkaat negatiivisävytteiset reaktiot voivat haitata lapsen selviytymistä (Poijula, 2016, s. 126). Aikuisen tulisi olla valmistautunut lapsen kysymyksiin sekä olla tietoinen siitä, kuinka hän voi tukea lasta (Dyregrov, 1993).

Keskustelun lisäksi myös monet muut keinot voivat helpottaa lapsen surutyötä. Erkkilän (2003) mukaan symbolinen ilmaisu antaa lapselle mahdollisuuden etäännyttää asiat itsestään ja tällöin niitä voi olla helpompi tarkastella ja arvioida etäämmältä. Aikuisen kyky tukea lasta heikkenee, jos tämä ei kykene huolehtimaan itsestään. Kuolemasta kertominen kuuluu ensisijaisesti lapsen vanhemmalle tai muulle läheiselle henkilölle, mutta myös muiden lasten kanssa toimivien aikuisten, kuten päiväkodin henkilökunnan on hyvä olla tietoisia tilanteesta ja lapsen reaktioista (Dyregrov, 1993.) Jos kuolemasta kertominen lapselle tuntuu vanhemmasta ylitsepääsemättömän vaikealta, voi sen tehdä myös joku muu aikuinen, johon lapsi luottaa.

6.1 Keskustelu

Mattilan (2011) mukaan myös lapsella on oikeus saada tietää etukäteen läheisen ennakoitavissa olevasta kuolemasta. Näin lapsi saa mahdollisuuden valmistautua tunnetasolla tulevaan menetykseen. Aikuisen voi olla vaikea puhua kuolemasta lapsen kanssa sekä oman liikuttumisen että toisaalta myös lapsen tunteiden kohtaamisen vuoksi. Asiasta kertominen on kuitenkin lapsen arvostamista ja hyvä mahdollisuus tukea ja valmistaa lasta menetykseen (Mattila, 2011, s. 105–106.) Valitettavan usein aikuiset saattavat kuitenkin salata lapselta tiedon lähestyvästä kuolemasta siinä uskossa, että sen uskotaan suojelevan lasta. Myös Ahlblad (2019) mukaan vanhempi usein haluaa suojella lastaan pettymyksiltä sekä surulta. Tämän vuoksi esimerkiksi omasta sairaudesta kertominen voi tuntua haastavalta ja vanhempi saattaa syyllistää itseään lapselle aiheutuneesta surusta. Vanhempi ja lapsi saattavat etäännyä toisistaan, jos vanhemman pelot ja itsesyytökset ilmenevät voimakkaasti. Ahlblad (2019) mukaan läheisen sairaudesta tulisi kertoa lapselle tämän kehitystasonsa mukaisesti. Tietoa voidaan kertoa pienemmissä osissa ja lapselta voi myöhemmin varmistaa, miten hän on ymmärtänyt asiat ja mitä lapsi kenties kuvittelee (Ahlblad, 2019, s. 91–92.)

Kerrotaessa lapselle kuolemasta on tärkeää huomioida, että paikka on sopiva ja aikuisella on mahdollisuus istua lapsen kanssa alas sekä keskustella aiheesta, eikä vai kerrota asiaa ja lähdetä pois tilanteesta (Dyregrov, 1993). Useissa teoksissa (Dyregrov, 1993; Mattila, 2011; Poijula, 2016) tulee ilmi, että kuolemasta tulisi keskustella lapsen kanssa oikeilla sanoilla, eikä erilaisilla kiertoilmauksilla. Lapselle kannattaa kertoa vai sellaisia asioita, joista on itse varma (Ahlblad, 2019, s. 92). Lapsi ymmärtää asiat konkreettisesti, joten erilaiset kiertoilmaukset vain hämmentävät ja voivat aiheuttaa turhia pelkoja (Dyregrov, 1993).

Poisnukkunut-sana viittaa nukkumiseen ja sen myötä lapsi saattaa alkaa pelätä nukkumaan menemistä, niin itse kuin myös esimerkiksi sitä, että vanhempi ei enää herää unesta. Toinen yleinen ilmaisu on, että kuollut on taivaassa, pilvien päällä. Tämä voi aiheuttaa lapselle pelkoa esimerkiksi lentokoneella lentämiseen, sillä hän ei halua vielä taivaaseen. Kaunisteltujen ilmaistujen myötä lapsi voi alkaa suhtautua erotilanteisiin hyvinkin voimakkaasti ja varoivaisesti, sillä hän voi pelätä, että toinenkin läheinen lähtee matkalle, eikä enää palaa (Dyregrov, 1993).

Vaikka useissa teoksissa kiertoilmausten käyttämistä kehoitetaan välttämään, Buggen ja kumppaneiden (2014) tutkimuksessa eräs vanhempi kertoo, kuinka ajatus taivaasta ja enkeleistä on toiminut heidän lapselleen. Tyttö kyseli paljon, missä hänen kuollut veljensä on, ja vanhemmat kertoivat hänen olevan taivaassa enkeleiden kanssa. Kaksi vuotta veljen kuoleman jälkeen tytön isoäiti kuoli ja sen myötä tyttö oli helpottunut, sillä hänen veljensä ei tarvitse olla enää yksin taivaassa (Bugge, ym., 2014.) Mattilan (2011, s.107) mukaan on turvallista käyttää kuolemasanaa, kunhan keskustele lapsen kanssa rauhallisesti ja ymmärtäväisesti siitä, mitä se tarkoittaa.

Aikuinen saattaa herkästi aliarvioida lapsen kyvyn käsitellä kuolemaa ja pelätessään sitä, että sanoisi jotain väärin, päätyy siihen, ettei sanokaan mitään (Kronaizl, 2019). On kuitenkin tärkeää, että läheinen aikuinen keskustelisi aiheesta lapsen kanssa ja vastaisi tämän kysymyksiin rehellisesti ja kunnioittavasti, sillä lapsi pyrkii ymmärtämään kuoleman sen tiedon pohjalta, mitä hänellä on saatavilla (Kronaizl, 2019). Myös Arajärvi (1987) toteaa, että jos kuolemasta ei keskustella, lapsi joutuu käsittelemään surunsa ja mahdollisen kuolemaan liittyvän pelkonsa yksin, vain oma mielikuvituksensa tukena. Puhumattomuus saattaa johtaa myös siihen, että lapsen käsitys kuolemasta vääristyy ja se tulee kielletyksi. Lapsi voi myös aistia aikuisen ahdistuneisuuden ja tämä voi edelleen synnyttää lapsessa hämmennyksen, pelon ja avuttomuuden tunteita (Arajärvi, 1987.)

Lapset kyselevät paljon ja jotkut kuolemaan liittyvät kysymykset kuten ”Milloin sinä kuolet?” saattavat tuntua järkyttäviltä. Näihinkin kysymyksiin on kuitenkin tärkeä vastata mahdollisimman rehellisesti (Kronaizl, 2019), mutta toisaalta lempeästi ja lapsen ikätaso huomioon ottaen. Jos lapsi esittää kysymyksiä, johon aikuisella ei ole antaa vastausta, voi lapselle sanoa suoraan, ettei tiedä (Kronaizl, 2019). Vastausta voidaan pyrkiä selvittämään yhdessä tai lapsen kysymys voidaan osoittaa suoraan jollekin, joka tietää.

Kuolemasta seuraa läheisille aikuisille hoidettavia asioita kuten hautajaisten järjestelyt, pesän tyhjennys sekä perunkirjoitus. Nämä voivat aiheuttaa tuskasteluja sekä lasta hämmentäviä kommentteja. Tällöin lapselle kannattaa selittää, mistä on kysymys (Mattila, 2011, s. 110.)

6.2 Kirjallisuus

Lapsen voi olla hankalaa hyväksyä vaikeita kokemuksia osaksi hänen omaa elämäänsä ja tämän vuoksi asioiden käsittely voi olla helpompaa esimerkiksi kirjallisuuden keinoin, sillä lapsi saa mahdollisuuden ikään kuin tarkastella asiaa kauempaa. Varhaiskasvatussuunnitelman perusteissa todetaan, että monipuolinen lastenkirjallisuuteen tutustuminen lasten kanssa kuuluu osaksi varhaiskasvatusta. Lasten kanssa tulee käyttää rikkaita ja vaihtelevia tekstejä (Varhaiskasvatussuunnitelman perusteet, 2018). Lapsen kanssa lukeminen tukee lapsen puheen kehitystä, mutta myös mahdollistaa asioiden käsittelyä ilman, että niitä välttämättä tarvitsee hyväksyä osaksi itseään ja omia kokemuksiaan. Kirjallisuuden avulla samoja asioita voidaan tarkastella useasta eri näkökulmasta ja se voi osaltaan tukea lapsen selviytymistä oman todellisen elämän kokemuksistaan.

Suvilehto ja Ebeling (2008) ovat kirjoittaneet kirjallisuusterapiasta, jolla he tarkoittavat terapeutista vuorovaikutusprosessia, jossa käytetään apuna valmista kirjallista aineistoa tai itse tuotettavaa tekstiä. Kirjallisuusterapia tapahtuu usein ryhmässä, mutta se on mahdollista myös yksilöllisesti niin, että terapeutti tukee potilastaan kirjallisuuden kautta (Suvilehto & Ebeling, 2008.) Kuten yllä kuvatussa kirjallisuuden analyysissä tuli ilmi, lastenkirjallisuuden tarjoamat mahdollisuudet kuoleman käsittelyyn ovat laajat. Joissain kirjoissa rooleissa ovat ihmiset ja toisissa eläimet. Myös se kuka on kuollut sekä kuolinsyy vaihtelevat. Havaitsin jo analysoimissani kolmessa kirjassa suuria eroja siinä, kuinka aihetta käsitellään ja todellisuudessa lastenkirjallisuuden anti on vielä paljon laajempi.

6.3 Taiteellinen ilmaisu

Myös musiikki voi toimia yhtenä keinona käsitellä kuolemaa ja sen aiheuttamia haastavia tunteita. Erkkilän (2003) mukaan musiikki vähentää stressiä, ja edelleen stressin lieveneminen helpottavat avoimen ja luottamuksellisen terapiasuhteen syntymistä. Myös Kinanen (2009) mukaan musiikki on hyvin yleinen tapa purkaa tunteita. Surevalle voi olla lohdullista kuunnella menetetyn läheisen lempimusiikkia tai musiikkia, jota vainaja inhosi, toisaalta myös oma musiikin tuottaminen voi olla lohduttavaa (Kinanen, 2009, s. 58–59). Lapsen voi olla hankalaa kyetä ilmaisemaan voimakkaita tuntemuksiaan sanallisin keinoin, joten luova toiminta voi toimia paremmin antaen symbolisia ja vertauskuvauksellisia keinoja haastavien tuntemusten purkamiseen. Symboliikka voi antaa mahdollisuuden tarkastella vaikeita asioita etäämmältä ja toisaalta lapsi voi myös rakennella erilaisia mahdollisia tai mahdottomiakin versioita tapahtumien kulusta sekä tulevaisuudesta (Erkkilä, 2003).

Myös Varhaiskasvatussuunnitelman perusteissa (2018) musiikki ja musiikillinen ilmaisu mainitaan osaksi varhaiskasvatuksen arkea. Sen tavoitteena on tarjota lapsille kokemuksia musiikin parissa ja kehittää lapsen kiinnostusta musiikkia kohtaan. Lapsille tarjotaan mahdollisuuksia elämykselliseen kuuntelemiseen sekä erilaisten ääniympäristöjen havainnoimiseen. Lapsia kehoitetaan myös hyödyntämään mielikuvista sekä ilmaisemaan rohkeasti tunteita ja ajatuksia, joita musiikki on heissä herättänyt. Näin ollen myös varhaiskasvatussuunnitelman perusteiden mukaan musiikki on yksi käytettävä keino jakaa tunteita.

Musiikin lisäksi myös muu luova tekeminen kuten piirtäminen, kirjoittaminen tai jokin muu lapselle luonnollinen tekeminen voi toimia keinona käsitellä menetyksen mukanaan tuomia vaikeita tunteita. Kinanen (2009) nostaa piirtämisen yhdeksi lapsen mahdolliseksi keinoksi käsitellä surua. Hänen mukaansa tuotokseen tulee erilaisia tunteiden käsittelyn sävyjä sekä herkkyyttä värien myötä. Lapselle on hyvä muistuttaa, että häneltä ei odoteta mitään tietynlaista tuotosta, vaan hän voi täysin vapaasti tuottaa paperille ajatuksiaan sekä tuntemuksia, jotka painavat mieltä (Kinanen, 2009, s. 57–58.) Erkkilän (2003) mukaan yksilön tarve ilmaista itseään korostuu, kun yksilö kohtaa elämässään vakavan kriisin. Luovalla toiminnalla voidaan pyrkiä purkamaan voimakkaita tunteita (Erkkilä, 2003, s. 25).

Myös leikki on lapselle ominainen tapa käsitellä kokemuksiaan sekä tunteitaan. Leikkiessään lapsi opettelee elämänskulkua ja voi toisinaan värittää todellisen elämän tapahtumia mielikuvituksen lisillä. Surua aiheuttaneiden kokemusten leikkimisen myötä lapsi voi tarkastella tapah-

tumia useista eri ulottuvuuksista. Tapahtumien kertaaminen leikin kautta on lapselle luonnollista ja terve tapa käsitellä vaikeita kokemuksia (Kinanen, 2009.) Toisinaan lapsi voi pyrkiä pitämään traumaattisiin kokemuksiinsa liittyvät leikit aikuisen silmien ulottumattomissa. Aikuisen tuki on kuitenkin merkityksellistä lapselle ja sen vuoksi lapsen tulisi ymmärtää, että aikuinen hyväksyy hänen leikkinsä sekä että asiaa voidaan käsitellä yhdessä, eikä sitä tarvitse yrittääkään pitää piilossa (Kinanen, 2009, s. 56–57.)

6.4 Jäähyväiset ja muistelu

Mattilan (2011) mukaan aikuisen lailla myös lapsella voi olla tarve saada jättää jäähyväiset vainajalle. Lapsella ne voivat olla sanoja tai tekoja, kuten kukan heittäminen hautaan tai piirustuksen jättäminen arkulle. Tällainen mahdollisuus voi antaa lapselle vielä tunteen, että on yhteydessä menetettyyn läheiseen (Mattila, 2011, s. 109.)

Vainajan muistelu yhdessä voi olla lapselle hyväksi (Mattila, 2011). Sekä aikuinen että lapsi voivat molemmat kertoa, millaisena muistavat vainajan. Vanhoja kuvia voidaan katsella ja muistella yhteisiä hetkiä (Mattila, 2011, s. 109.) Lapset saavat muistoista positiivista lohtua aivan kuin aikuisetkin (Arajärvi, 1987). Buggen ja kumppaneiden (2014) tutkimuksessa kaikki läheisensä menettäneet lapset tykkäsivät katsoa kuvia sekä videoita menettämästään läheisestä. Eräs vanhempi kuvaili, että lapsi ei muistanut enää kaikkia yhteisiä tekemisiä, joten hän toi mielikuvituksen lisiä siihen, mitä oli tehnyt menetetyn isänsä kanssa. Jos lapsella on vainajasta joitain ikäviä muistoja, aikuisen tulisi arvioida, mitä niistä tulisi käsitellä (Mattila, 2011). Mattilan (2011, s. 110) mukaan asia olisi hyvä käydä läpi ainakin, jos kuollut on käyttäytynyt lasta kohtaan loukkaavasti.

Lapsi voi pyrkiä ylläpitämään menetetyn läheisen muistoa puhumalla hänestä sekä ottamalla mukaan esimerkiksi leikkeihin. Buggen ja kumppaneiden (2014) tutkimuksessa eräs tyttö halusi kutsua kuolleen siskonsa syntymäpäiväjuhliinsa sekä järjestää siskolle syntymäpäiväjuhlat.

Kinasen (2009) teoksessa mainitaan myös ajatus muistokirjan tekemisestä. Se voi olla esimerkiksi tyhjä vihko, johon kaikki voivat liittää esimerkiksi piirustuksia, kirjoituksia, valokuvia tai muita yhteisiä muistoja. Isompien lasten ja nuorten kohdalla voi olla hyvä antaa kullekin omaa aikaa rauhoittua ja täyttää vihkoa, mutta pienempien kanssa piirroksia ja kirjoituksia voidaan tehdä yhdessä aikuisen kanssa. Muistokirja voidaan myöhemmin toimittaa kuolleen henkilön omaisille (Kinanen, 2009, s. 45.) Tällainen yhteinen muistelu voi toimia hyvin, jos esimerkiksi

päiväkotiryhmän lapsi on kuollut, mutta muistokirjaa voi toki käyttää jossain määrin myös perhepiirissä.

Lapsen kanssa kuolemasta ja surusta puhuttaessa on tärkeää muistaa lempeys. Läheisen menettämisestä aiheutuvat tuntemukset sekä totuttelu arkeen ilman läheistä, ovat lapselle isoja kokemuksia ja muuttamat lapsen elämää pysyvästi. Aikuisella ei tarvitse olla suoraa vastausta lapsen kysymykseen, vaan vastausta voidaan etsiä yhdessä. Tärkeintä on, että lapsen kanssa keskustellaan ja hän kokee saavansa turvaa, toivoa, rohkeutta sekä mielekkyyttä (Mattila, 2011, s. 110–111).

6.5 Hengellisyys ja vakaumuksellisuus

Mattilan (2011) mukaan lapsi voi kuolemaa pohtiessaan esittää myös hengellisiä tai uskonnollisia kysymyksiä turvalliselle aikuiselle. Nämäkin kysymykset tulisi ottaa vastaan kunnioittaen, vaikka niihin vastaaminen saattaakin tuntua vaikealta. Jos lapsi esittää näitä kysymyksiä jollekin muulle kasvattajalle kuin omalle vanhemmalleen, voi haasteena olla erilainen elämäntilanne. Riippumatta omasta vakaumuksesta, on tärkeää kunnioittaa aina perheen uskontoa tai ei-uskonnollista vakaumusta. Jos lapsen katsomus on itselle vieras, lasta voi kehottaa puhumaan näistä kysymyksistä vanhempiensa kanssa. Tällaisessa tilanteessa on hyvä mainita vanhemmille lapsen pohdinnoista (Mattila, 2011, s. 110–111.)

Lapsi voi myös esittää kysymyksiä, jotka eivät itsessään ole uskonnollisia, mutta uskonnollinen vastaus voi turvata paremmin lapsen turvallisuudentunteen säilymisen. Esimerkiksi enkeleistä puhuminen voi helpottaa lasta, vaikkei perhe muuten käyttäisikään uskonnollista kieltä. Lapsilla on usein runsas mielikuvitus ja ajatus taivaasta voi toimia mielikuvituksen tuomana lohtuna. Monille lapsille ajatus kuolemanjälkeisestä elämästä on mieluinen (Harris, 2018). Harris (2018) perustelee tätä sillä, että ajatus toisen lähdöstä jonnekin muualle tuntuu mielekkäämmältä, kuin ajatus, että toinen on kokonaan poissa.

Harris (2018) kuvaa, että ihmisillä, niin aikuisilla kuin lapsillakin, on taipumus omaksua kaksi rinnakkaista tapaa ymmärtää kuolema. Toinen on biologinen käsitys, jossa vainaja ajatellaan kuolleen ruumiina ja toinen taas uskonnollinen tai kuoleman jälkeinen käsitys (*afterlife*), jossa vainajan ajatellaan lähteneen tästä elämästä, mutta hänen uskotaan olevan jossain muualla jossain muodossa (Harris, 2018.)

7 Johtopäätökset ja pohdinta

Elämässä tulee väkisinkin vastaan vaikeita tilanteita ja menetyksiä. Niistä selviytyminen saattaa tuntua niin lapsesta kuin aikuisestakin välillä hyvin haastavalta. Tilanteesta selviytymistä voi kuitenkin helpottaa, jos siihen on jossain määrin valmistauduttu etukäteen. Jos kuoleman lähestymisestä tiedetään, siitä on hyvä kertoa lapselle ja valmistaa häntä tulevaan menetykseen. Myös vanhemman ja muiden lasten parissa toimivien kannattaa perehtyä lapsen mahdollisiin reaktioihin sekä siihen, kuinka lasta voi tukea vaikean tilanteen tullessa ajankohtaiseksi.

Lapsen reaktiot voivat olla hyvin moninaisia. Vaikka aikuisella olisi aiempi kokemus lapsen reaktioista ja toiminnasta menetyksen jälkeen, voivat reaktiot ja toimintatavat toisen lapsen kohdalla olla aivan erilaiset. Myös parhaiten sopivat keinot käsitellä surua ovat erilaisia eri yksilöiden välillä ja näin ollen ei voida sanoa mitään yksiselitteistä tapaa, kuinka surua tulisi käsitellä. Parhaiten soveltuvat surun käsittelytavat täytyy löytää aina kunkin henkilön kohdalla erikseen.

Löysin monipuolisesti aineistoa, jossa kuvataan niin lapsen kuolemakäsityksen kehittymistä, surureaktioiden ilmenemistä kuin surun ja kuoleman käsittelyäkin. Lähteiden pohjalta sai hyvin muodostettua selkeän kuvan kaikista edellä kuvatuista seikoista. Luotettavuutta kuitenkin heikentää hieman se, että lähteistä enemmistö vaikuttaa olevan varsin vanhoja. Joitain uudempia-kin teoksia kuitenkin löytyy. Pohdittavanani onkin, että voidaanko 10-40 vuotta vanhoja artikkeleita ja kirjoja aiheesta pitää luotettavina? Toisaalta tuntuu, että kyseinen aihe ei muutu niin paljoa vuosien aikana kuin esimerkiksi teknologia, mutta vanhoja lähteitä täytyy kuitenkin tarkastella kriittisesti huomioiden niiden ikä. Käsittelen kuitenkin myös tuoreempia ajatusmalleja kuten esimerkiksi Poijulan (2002) esiin tuomaa uutta surukäsitystä, jonka mukaan ihmisten välinen kiintymyssuhde ei katkea kuoleman myötä, vaan se vain muuttaa muotoaan. Tutkimukseni luotettavuutta tukee myös se, että aineistonani olleet tekstit ovat varsin helposti ja yksiselitteisesti ymmärrettäviä.

Aiheeseen liittyvien tuoreiden tutkimusartikkeleiden löytäminen osoittautui varsin haastavaksi ja tämän vuoksi niiden määrä lähteissä jäi vähäisemmäksi kuin mitä olin alun perin ajatellut. Aiheesta löytyi kuitenkin hyvin suomenkielistä kirjallisuutta ja niiden sisältö tuki toisiaan. Näiden teoksien tueksi löysin kuitenkin myös joitain tuoreita kansainvälisiä artikkeleita, jotka edelleen tukivat aineistoani sisällöltään. Vaikka käyttämästäni aineistosta ei tullut niin laaja, kuin olin ajatellut, koen kuitenkin löytäneeni vastaukset asettamaani tutkimuskysymykseen.

Tutkimusmenetelmänä sisällönanalyysia on kritisoitu siitä, että tutkimukset jäävät ikään kuin keskeneräisiksi, sillä sen myötä analyysi voi tulla kuvatuksi hyvinkin tarkasti, mutta johtopäätöksiä ei olla kyetty tekemään, vaan järjestetty aineisto esitetään tuloksina (Tuomi & Sarajärvi, 2018, s. 117). Koen kuitenkin, että tässä kandidaatin tutkielmassani narratiivinen kirjallisuuskatsaus sekä sisällönanalyysi toimivat hyvinä tutkimusmenetelminä täydentäen toisiaan. Alkuperäisen suunnitelman mukaan työni tuli olla vain kirjallisuuskatsaus, mutta työn edetessä totesin, että lastenkirjallisuuden keinoja auttaa lasta suruprosessissaan olisi mielenkiintoista käsitellä hieman tarkemmin kuin vain pinnallisesti ilmoittaa kirjallisuus yhdeksi mahdolliseksi tavaksi käsitellä aihetta. Vaikka en noudattanutkaan täysin sisällönanalyysin toteutusta vaihe vaiheelta, koen, että sain avattua lastenkirjallisuuden antia haluamallani tavalla.

Olen havainnut, että aineistoissani lähinnä aikuinen kertoo lapsen toiminnasta ja tuntemuksista surun hetkillä. Teoksissa ei ilmene juurikaan lasten omia pohdintoja kuolemaan liittyen. Näin ollen voidaan myös kyseenalaistaa se, että voiko aikuinen saada tuotua ilmi kaikki lapsen kokemukset niin kuin lapsi ne itse kokee. Olenkin pohtinut, että jos jatkan aiheen parissa pro gradu -työhön, voisi olla tarpeen pyrkiä selvittämään itse lasten kokemuksia ja tuntemuksia läheisen menettämisestä. Esimerkiksi Lastunen (2019) on tehnyt pro gradu -työnsä pohjautuen juuri vanhempien kirjoituksiin omien lastensa surusta. Myös Buggen ja kumppaneiden (2014) tutkimus perustuu vanhempien kirjoituksiin perheen surun kokemuksista. Vanhempien kertomusten pohjalta saa tärkeää tietoa, mutta olisi mielenkiintoista selvittää jääkö joitain lasten kokemuksia vanhempien kerronnan ulkopuolelle.

Jos tulevaisuudessa teen esimerkiksi pro gradu -tutkielmani tästä aiheesta, olisi mielenkiintoista sisällyttää siihen myös tutkimusta ja pohdintaa siitä, miten eri tavoin kuolemaan reagoidaan riippuen siitä, kenestä läheisestä on kyse sekä siitä, mitkä tekijät ovat johtaneet kuolemaan. Toisaalta ylipäättänsä koko aiheesta on hyvin vähän tuoretta suomalaista tutkimusta, joten jos sen vuoksi tutkimuksen tekeminen kyseisestä aiheesta on merkittävää.

Lähteet

- Ahlblad, J. (2019). *Miten kohdata kuolema*. Helsinki: Tammi.
- Arajärvi, T. (1987). Lapsen ja nuoren käsitys kuolemasta. Teoksessa Achté, K., Lahti, P. & Rouhunkoski, L. (toim.) *Suomalainen kuolema* (111-115). Helsinki: Yliopistopaino.
- Bugge, K. E., Darbyshire, P., Røkholt, E. G., Haugstvedt, K. T. S. & Helseth, S. (2014). Young Children's Grief: Parent's Understanding and Coping. *Death Studies*, 38: 36-43. DOI: 10.1080/07481187.2012.718037.
- Dyregrov, A. (1993). *Lapsen suru*. (Suom. Makkonen, M.) Helsinki: Mannerheimin lastensuojeluliitto.
- Erkkilä, J. (2003). Musiikkiterapian mahdollisuudet lapsen surussa. Teoksessa Erkkilä, J., Holmberg, T., Niemelä, S. & Ylönen, H. (toim.) *Surevan lapsen kanssa*. Tuettu suru -projekti. Jyväskylä: Gummerus Kirjapaino Oy.
- Harris, P. L. (2018). Children's understanding of death: from biology to religion. *Phil. Trans. R. Soc. B*. DOI 10.1098/rstb.2017.0266. <http://dx.doi.org/10.1098/rstb.2017.0266>
- Hirsjärvi, S., Remes, P. & Sajavaara, P. (2009). *Tutki ja kirjoita*. Helsinki: Tammi.
- Kinanen, M. (2009). *Surusäkki: vertaisryhmätyöskentelyä lasten sururyhmille*. Helsinki: Lasten keskus/ Lk-kirjat.
- Kronaizl, S. G. (2019). Discussing Death with Children: A Developmental Approach. *Pediatric nursing*, 45(1), 47-50.
- Lastunen, K. (2019). "ÄITI, MINULLA ON ISIÄ IKÄVÄ" - Lapsen suru vanhemman näkökulmasta. Pro gradu -työ. Jyväskylän yliopisto. <http://urn.fi/URN:NBN:fi:ju-201902201602>
- Longbottom, S. & Slaughter, V. (2018). Sources of children's knowledge about death and dying. *Phil. Trans. R. Soc. B* 373: 20170267. <http://dx.doi.org/10.1098/rstb.2017.0267>
- Mattila, K-P. (2011). *Lapsen vahvistava kohtaaminen*. Jyväskylä: PS-kustannus.
- Miller, P. H. (2016). *Theories of Developmental Psychology*. New York: Worth publishers.
- Nurmi, J-E., Ahonen, T., Lyytinen, H., Lyytinen, P., Pulkkinen, L. & Ruoppila, I. (2015). *Ihmissen psykologinen kehitys*. Jyväskylä: PS-kustannus.
- Piaget, J. & Inhelder, B. (1977). *Lapsen psykologia*. (Suom. Rutanen, M.) Jyväskylä: Gummerus.
- Poijula, S. (2002). *Surutyö*. Helsinki: Kirjapaja Oy.
- Poijula, S. (2016). *Lapsi ja kriisi: selviytymisen tukeminen*. Helsinki: Kirjapaja Oy.

- Saari, S. (2003). *Kuin salama kirkkaalta taivaalta, kriisit ja niistä selviytyminen*. Helsinki: Otava.
- Salminen, A. (2011). Mikä kirjallisuuskatsaus? Johdatus kirjallisuuskatsauksen tyypeihin ja hallintotieteellisiin sovelluksiin. Vaasan yliopisto. https://www.univaasa.fi/materiaali/pdf/isbn_978-952-476-349-3.pdf
- Suomen virallinen tilasto: Kuolleet. Verkkojulkaisu. (2019). ISSN=1798-2529. Helsinki: Tilastokeskus. (viitattu 7.2.2020). https://www.tilastokeskus.fi/til/kuol/2018/kuol_2018_2019-04-26_tie_001_fi.html
- Suvilehto, P. & Ebeling, H. (2008). Kirjallisuusterapia lasten ja nuorten kehityksen tukena. *Duodecim* 2008; 124. (s. 527–533). <http://jultika.oulu.fi/files/nbnfioulu-201805312088.pdf>
- Tuomi, J. & Sarajärvi, A. (2018). *Laadullinen tutkimus ja sisällönanalyysi*. Helsinki: Tammi.
- Uusitalo-Malmivaara, L. (2017). *Huomaa hyvä! : näin ohjaat lasta ja nuorta löytämään luonteen vahvuutensa*. Jyväskylä: PS-kustannus.
- Varhaiskasvatussuunnitelman perusteet. (2018). Helsinki: Opetushallitus. https://www.oph.fi/sites/default/files/documents/varhaiskasvatussuunnitelman_perusteet.pdf

Lastenkirjallisuus

- Clark, E. C. (2003). *Koirien taivas*. (suom. Viitanen, R.). Karkkila: Kustannus-Mäkelä Oy.
- Franzon, P. (2006). *Surusaappaat*. (kuvitus: Airola, S.). Helsinki: Lasten Keskus.
- Sandelin, A. (2019). *Silkkiapinan nauru*. (suom. Halmesarka, M.). (kuvitus: Bondestam, L.).